

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І.І. МЕЧНИКОВА

ДЕМЧЕНКО ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ

УДК 94(470+477+479+497.2+498+560):327(410.1)''1917/1920''(043.3)

**КРАЇНИ ПРИЧОРНОМОР'Я У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ
ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ (1917 – 1920 рр.)**

07.00.02 – Всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Одеса – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Дьомін Олег Борисович,
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова,
завідувач кафедри нової та новітньої історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Машевський Олег Петрович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри нової та новітньої
історії зарубіжних країн;

кандидат історичних наук, доцент
Татолі Тетяна Вікторівна,
Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О.
Дідоренка,
доцент кафедри теорії та історії держави і права

Захист відбудеться “4” червня 2014 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.051.08 Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12, ауд. 9).

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (65082, м. Одеса, вул. Преображенська, 24).

Автореферат розісланий “29” квітня 2014 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук, доцент

Н.О. Петрова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Для сучасного розвитку історичної науки характерне звернення до проблем міжнародних відносин, які мали значний вплив на розвиток людства в минулому й не втратили своєї актуальності нині. Однією з таких являлась боротьба провідних європейських країн, серед яких чільне місце посідала Велика Британія, за вплив у Причорномор'ї в останні роки Першої світової війни та перші повоєнні роки.

Контроль над стратегічними морськими комунікаціями становить складну проблему в часи різкої зміни світового порядку. Яскравим прикладом цього була євразійська політика Великої Британії в Причорномор'ї в 1917 – 1920 рр. Оскільки Причорномор'я являється вузловим пунктом транспортних комунікацій, що з'єднують промислові центри Європи з країнами Сходу та Середземномор'я, цей фактор суттєво впливав на геополітичні та економічні інтереси Лондону. В 1917 – 1920 рр. головною метою зовнішньої політики Великої Британії було збереження статусу наймогутнішої морської держави та забезпечення імперських інтересів.

В результаті змін на політичній карті світу в ХХІ ст. вагомим значення набуває вивчення різноманітних аспектів зовнішньої політики, спрямованої на залагодження міжнародних протиріч. Отож історичний досвід є важливим аспектом зовнішньополітичного розвитку України, економічні інтереси та безпека якої залежать зокрема і від відносин з чорноморськими країнами – Болгарією, Грузією, Росією, Румунією та Туреччиною. Практика Великої Британії у взаємовідносинах з цими країнами може стати корисною за сучасних умов, коли Україні потрібно знайти своє місце в Європі.

Вивчення зовнішньої політики Великої Британії займало важливе місце в радянській історичній науці, але ідеологізація науки вела до спрощення багатьох міжнародних проблем. Незважаючи на зміщення акцентів у сучасній українській історичній науці, ряд питань зовнішньої політики провідних європейських країн залишаються поза увагою вітчизняної історіографії. У тому числі маловивченою є регіональна чорноморська політика Великої Британії в 1917 – 1920 рр.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано у рамках наукової теми «Дослідження персональної історії та соціально-політичних структур в контексті суспільних перетворень нового та новітнього часу» (державний реєстраційний номер 0112U008013), яка розробляється кафедрою нової та новітньої історії історичного факультету Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

Мета дослідження – дослідити процес формування та реалізації зовнішньої політики Великої Британії в Причорномор'ї в 1917 – 1920 рр.

Досягнення поставленої мети вимагає вирішення наступних **завдань**:

- виявити етапи формування регіональної чорноморської політики Великої Британії в 1917 – 1920 рр.;
- визначити місце чорноморського питання в зовнішній політиці Великої Британії в 1917 – 1920 рр.;
- висвітлити діяльність військових місій та дипломатичних представництв Великої Британії в Причорномор'ї в 1917 – 1920 рр.;
- розглянути вплив чорноморського питання на євразійську політику Великої Британії в 1917 – 1920 рр.;
- простежити еволюцію відносин Великої Британії з країнами Причорномор'я (Болгарією, Грузією, Росією, Румунією, Туреччиною, Україною) в 1917 – 1920 рр.;
- з'ясувати взаємозв'язок зовнішньої політики Великої Британії в Причорномор'ї з її політичними, військово-стратегічними та економічними інтересами;
- проаналізувати внутрішньополітичну реакцію населення Британської імперії на регіональну чорноморську політику уряду Великої Британії.

Об'єкт дослідження – євразійська політика Великої Британії в 1917 – 1920 рр.

Предмет дослідження – формування, реалізація та еволюція регіональної чорноморської політики Великої Британії в 1917 – 1920 рр.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження є діалектичні принципи наукового пізнання, що у сукупності допомагають з достатньою повнотою розкрити регіональну чорноморську політику Великої Британії в 1917 – 1920 рр. Принцип історизму передбачає висвітлення процесу формування та реалізації регіональної чорноморської політики Лондону в історичному контексті. Принцип багатофакторності передбачає вивчення всього комплексу чинників: стратегічних, політичних, економічних, які впливали на формування зовнішньої політики Великої Британії в Причорномор'ї. Принцип всебічності спрямований на визначення зовнішніх та внутрішніх взаємозв'язків та взаємообумовленості євразійської політики Форін-офісу в Чорноморському регіоні. Зазначені принципи реалізовувалися за допомогою застосування проблемно-хронологічного та історико-порівняльного методів, узагальнення, класифікації та синтезу. Проблемно-хронологічний метод спонукав розташувати факти, явища та процеси у хронологічній послідовності; завдяки історико-порівняльному методу вдалося комплексно зіставити архівні матеріали з опублікованими документами; методи узагальнення, класифікації та синтезу використані для систематизації основних етапів чорноморської регіональної політики Лондону в 1917 – 1920 рр.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1917 – 1920 рр. Нижня хронологічна межа – березень 1917 р. зумовлена поваленням монархії в Росії. Зміна державного устрою в Росії помітно вплинула на зовнішню політику Великої Британії щодо чорноморських країн. Верхня межа – кінець 1920 р. обґрунтовується початком вибудови Версальської системи, загостренням ситуації в британських колоніях та фактичним зменшенням силової політики Лондону та переходом до активної дипломатичної діяльності в Причорномор'ї.

Територіальні межі дослідження: басейн Чорного моря та прилеглі до нього території сучасних чорноморських країн Болгарії, Грузії, Росії, Румунії, Туреччини, України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

вперше

– в українській історіографії комплексно розглядається зовнішня політика Великої Британії в Причорномор'ї в 1917 – 1920 рр.;

– з'ясоване місце британських військових місій та дипломатичних представництв в Північному Причорномор'ї в реалізації чорноморської політики Лондону;

– простежено зв'язок суспільних настроїв населення Британської імперії з еволюцією регіональної чорноморської політики Великої Британії;

систематизовано й узагальнено

– взаємозв'язок регіональної чорноморської політики Великої Британії та розв'язання національно-територіальних питань Причорномор'я;

– процес формування чорноморської політики Великої Британії в 1917 – 1920 рр.;

– взаємозв'язок зовнішньої політики Великої Британії в Причорномор'ї з її політичними, військово-стратегічними та економічними інтересами;

уточнено

– місце країн Причорномор'я у системі британської імперської політики;

– дослідження ролі чорноморського питання на євразійську політику Великої Британії в 1917 – 1920 рр.;

набуло подальшого розвитку

– з'ясування механізму розв'язання міждержавних відносин на периферії Версальської системи.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що наведений фактичний матеріал, його результати можуть бути використаними для подальших наукових досліджень з історії Великої Британії, чорноморських країн, міжнародних відносин новітнього часу. Спостереження та висновки дисертації можуть бути врахованими у практиці викладання курсів «Новітня історія країн Європи та Північної Америки», «Історія Росії», «Історія України», «Історія південних та західних слов'ян», «Історія міжнародних відносин», розробці спецкурсів, підготовці узагальнюючих праць, довідників тощо.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження оприлюднені у доповідях та виступах на III міжнародній науковій конференції «Південь України: етно-історичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (Одеса, 2011); міжнародній конференції «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин» (Луганськ, 2011); IV Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2011); міжнародній конференції «Польща, Україна та інші Причорноморські країни у воєнно-політичних конфліктах» (Одеса, 2011); міжнародній конференції «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин» (Луганськ, 2012); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми новітньої історії зарубіжних країн» (Київ, 2012); VII всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «20-річчя СНД: від тоталітаризму до демократії (економіка, політика, суспільство)» (Одеса, 2012); XIII міжнародній конференції «Българите в Северното Причерноморие» (Болград, 2012); V Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2012); V міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Одеські читання. Актуальні проблеми історії, археології та етнології» (Одеса, 2013).

Публікації. Основні положення дисертації були викладені в 15 наукових статтях та матеріалах конференцій, 5 з них опубліковано у фахових виданнях України, 1 – в іноземному виданні.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 243 сторінки, з них основного тексту 194 сторінки, список використаних джерел складається з 515 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовується актуальність теми, визначається об'єкт і предмет дослідження та його хронологічні рамки, формулюється мета і завдання, розкриваються методи дослідження, наукова новизна, практичне значення і апробація одержаних результатів.

У **першому розділі «Джерела та історіографія проблеми»**, що складається з двох підрозділів, охарактеризовані джерела та з'ясований стан наукової розробки теми.

Весь масив джерельної бази дослідження розподілено за формою зберігання, поширення та актуалізації на дві групи: архівні та опубліковані. Більшість історичних джерел з дослідження чорноморської регіональної політики Великої Британії в 1917 – 1920 рр. – документи і матеріали зовнішньої політики Великої Британії (внутрішня та зовнішня кореспонденцію Форін-офісу, стенографічні звіти про переговори, донесення в Лондон верховних комісарів і доповіді послів тощо), стенограми парламентських дебатів, меморандуми військового міністерств та генштабу Великої Британії, міністерства зі справ Індії, звіти різних комісій, спогади учасників події. В окрему групу необхідно виділити періодичну пресу: «Таймз», «Дейлі Ньюуз», «Манчестер Гардіан», «Уіклі Діспатч», «Ньюуз оф де Уорлд», «Большевик», «Одесский листок», «Одесские новости» та інші.

Матеріали, що стосуються зовнішньої політики Великої Британії у Причорномор'ї в 1917 – 1920 рр., зосередженні в ряді архівних установ. Нами залучено документи з фондів таких архівів: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ф. 4; Центральний державний архів громадських об'єднань України - ф. 5; Державний архів Миколаївської області – ф. Р-1817; Державний архів Одеської області – ф. Р-2; Державний архів Херсонської області – ф. Р-3264; Архів зовнішньої політики Російської імперії – ф. 133, ф. 134; Державний архів Російської Федерації – ф. 446, ф. 10003.

Використані в роботі дослідження належать до декількох національних традицій, з яких інформативними виглядають праці британської, радянської та пострадянської історіографії.

У британській історіографії чорноморського питання можна умовно визначити три головних напрямки: апологетичний, ліберальний та радикальний. Представники апологетичного напрямку К.Філіпсон і Н.Бакстон, М.Кент, Дж.П.Кінросс та інші висвітлювали переважно офіційну позицію Лондону і стверджували, що британська дипломатія намагалась підтримувати принцип статус-кво в Причорномор'ї заради збереження миру та балансу сил у Європі.

Вчені ліберального напрямку Дж.Марріот, Дж.Тейлор, М.Кетлл та інші підкреслювали, що чорноморське питання займало окреме місце у політиці Уайтхоллу та доводили тезу про наявність у Великій Британії не лише стратегічних, але й економічних інтересів в Причорномор'ї. Радикальний напрямок відрізняється більш критичним підходом до оцінки історичних подій. Його представники К.Міддлтон, Дж.Дарвін, М.Гьюз, К.Кінвіг та інші доводять, що Форін-офіс намагався в 1917 – 1920 рр. безуспішно підпорядкувати під свої інтереси ряд невеликих країн на сході від Чорного моря.

Дослідження радянського періоду присвяченні зовнішній політиці Великої Британії в новітній час та відношенню Лондону до російської революції 1917 р. Радянські історики Є.А.Адамов, К.Б.Виноградов, В.О.Гурко-Кряжин, Л.М.Іванов, О.Ю.Карпенко, О.Ф.Міллер, Л.І.Мірошников, М.П.Павлович, А.Ф.Сперанський, Є.В.Тарле, В.Г.Трухановський та інші присвятили ряд досліджень зовнішній політиці великих держав на початку ХХ ст. Разом з тим, чорноморська політика Великої Британії в 1917 – 1920 рр. у цілому спеціально не розглядалась. Висловлювалась теза, що по завершенні Першої світової війни Форін-офіс намагався перетворити Чорне море в британське озеро. Такий підхід сприяв надмірній політизації подій, а фактичний матеріал штучно підганявся під ідеологічні схеми.

Взаємовідносинам країн Антанти з Україною в 1917 – 1920 рр. присвячені роботи українських істориків Є.Є.Камінського, Н.Д.Городньої, О.С.Кучика, Ю.Л.Довгана та інших. К.А.Русаков дослідив місце Чорноморських проток в зовнішній політиці Великої Британії в 1892 – 1920 рр. О.П.Машевський розглянув питання контролю над Чорноморськими протоками у політиці провідних міжнародних союзів в останній третині ХІХ – початку ХХ ст. Внутрішньополітичний розвиток та відносини Болгарії з країнами Антанти в 1917 – 1920 рр. досліджені в роботах українських істориків О.В.Крапівіна, І.М.Пекарева, Т.В.Татолі. У російській історіографії, зовнішня політика Великої Британії, зокрема відносини Лондону з Росією та Османською імперією в 1917 – 1920 рр. відображені в дослідженнях С.В.Карпенка, О.М.Фоміна, В.Ж.Цветкова, А.О.Іванова та інших. Наявні джерела та література дозволяють вирішувати поставлені завдання.

В другому розділі «Причорномор'я у стратегічних планах Великої Британії на завершальному етапі Першої світової війни (березень 1917 р. – листопад 1918 р.)», що складається з чотирьох підрозділів, вивчається трансформація чорноморської політики Лондону, викликана різкою зміною міжнародних відносин внаслідок революції в Росії та вступу в Першу світову війну США.

В 1917 – 1918 рр. офіційно проголошеною політикою Великої Британії в Причорномор'ї була боротьба проти Центральних держав. При цьому головним політичним завданням Лондону являлось утримання Росії у війні. Для цього Форін-офіс всіляко заохочував її, у тому числі, пообіцявши передачу її частини території Османської імперії – Стамбул та Чорноморські протоки. Разом з тим, враховуючи революційну ситуацію та численні урядові кризи в Росії, офіційний Лондон та його дипломатичні представники в Петрограді, всіляко намагались сподвинути Тимчасовий уряд до перегляду ряду ключових моментів, досягнутих в таємних угодах в 1915 – 1916 рр. Провал наступу російської армії в липні 1917 р., наростання революційної кризи змістили акцент у відносинах Великої Британії з Тимчасовим урядом Росії. Керманічі британської зовнішньої політики розпочали пошук альтернативних сил в Росії, які були б спроможні стабілізувати ситуацію на Східному фронті та вести війну до переможного кінця. Крапку у відносинах Великої Британії з Тимчасовим урядом поставила чергова зміна влади в Росії в листопаді 1917 р.

З приходом до влади більшовиків, що проголосили курс на припинення війни, уряд Великої Британії спрямував свої зусилля на підтримку тих сил в Росії, які були здатні продовжувати війну до переможного кінця, і не допустити створення німецько-турецького блоку на підступах до індійських володінь. Не менш важливим для Форін-офісу було утримання в таємниці досягнень таємної дипломатії 1915 – 1916 рр., зокрема, угод з Росією та Францією про розподіл Османської імперії. Саме в цих рамках Велика Британія надавала підтримку російському збройному антибільшовицькому руху, спокушала Центральну Раду УНР загальними обіцяннями визнання її

незалежності та виправдовувала відправку своїх військових місій на Кавказ. Останні мали за розпорядженням Лондону спонукати уряди новоутворених державних формувань на теренах колишньої Російської імперії до спільного виступу проти Центральних держав.

Окрім Росії, не менш важливим для Великої Британії було завдання утримати у війні Румунію. За задумом британських урядовців, військово-політичний союз Румунії з силами генерала О.М.Каледіна був альтернативою як проти Німеччини, так і проти більшовиків. Проте, Велика Британія була не проти захоплення Румунією російської Бессарабії.

Разом з тим, Форін-офіс вів таємні перемовини з Османською імперією і Болгарським царством про їх вихід з війни, пропонуючи їм ряд територій на Балканах. Однак, внаслідок Брестського миру дані переговори виявились безрезультатними.

В результаті революції в Росії, її виходу з війни та вимог президента США В.Вільсона відмовитись від таємної дипломатії, у кабінета Д.Ллойд Джорджа з'явилось виправдання для перегляду ряду угод, укладених з Францією та Росією в 1915 – 1916 рр. Саме в цих рамках діяв Форін-офіс в 1917 – 1918 рр. Розгром Центральних держав восени 1918 р. свідчив про результативність євразійської політики Лондону. Граючи на інтересах чорноморських країн уряду Великої Британії вдалось забезпечити свої позиції та інтереси на схід від Чорного моря.

Третій розділ «Повоєнне облаштування Причорномор'я та позиція Великої Британії (кінець 1918 р. – грудень 1919 р.)» складається з чотирьох підрозділів. У ньому розглянуто взаємозв'язок євразійської політики Великої Британії та розв'язання проблем Причорномор'я на післявоєнних мирних конференціях в Парижі.

В кінці 1918 – грудні 1919 рр. зовнішня політика Великої Британії в Причорномор'ї в цілому слідувала «двоєдиній» лінії, спрямованій на підтримку балансу сил в Європі і забезпечення імперських комунікацій. Якщо позиція Лондону щодо Болгарії та Румунії відносилась до першої складової цієї політичної лінії, то його дії на схід від Чорного моря пов'язані з другою. Першочерговим завданням євразійської політики Великої Британії стало розширення сфер впливу і охорона підступів до індійських володінь. Плани Форін-офісу передбачали створення величезної імперії на Сході від Чорного моря до Індії з економічно залежних від Лондону країн. У такому контексті Причорномор'я набувало стратегічного значення.

По завершенні Першої світової війни в євразійській політиці Великої Британії посилювались стратегічні міркування. Кабінет Д.Ллойд Джорджа був стурбований розповсюдженням революційної хвилі в Східній Європі та спалахом національно-визвольного руху народів Сходу. Тому закріплення військово-політичного та економічного контролю над Причорномор'ям стало для британських політиків одним із першочергових завдань. Захисне значення Причорномор'я підсилювало значимість чорноморського питання: воно висунулось на перші ролі в євразійській політиці Лондону, не поступаючись іншим міжнародним проблемам.

Вагому роль в чорноморській політиці Великої Британії в кінці 1918 р. – грудні 1919 р. відігравали військові місії та дипломатичні представництва в Північному Причорномор'ї та на Кавказі. Останні мали звітувати про ситуацію на місцях та забезпечити захист своїм співвітчизникам. Командування місій неодноразово, без узгодження з Лондоном, намагались вийти за рамки поставлених для них завдань, що призводило до ряду неузгодженостей в британській політиці і ускладнювало відносини Великої Британії з постімперськими національними урядами в Росії.

Хід подій кінця 1918 р. – грудня 1919 р., з достатньою переконливістю показав, що вирішення питань Причорномор'я залежало зовсім не від одних країн-переможців. Звернувши основну увагу на протиріччя з Францією, уряд Великої Британії практично випустив із поля зору появу впливового фактору на сході від Чорного моря – більшовицької Росії та турецького національного руху під проводом генерала М.Кемалю. Останній згодом стане відігравати вагому роль в опорі реалізації планів британського уряду розроблених протягом 1919 р.

Таким чином, країни Причорномор'я займали цілком визначене місце в комплексі усвідомлених державних інтересів Великої Британії. Разом з тим, вмівши лавіруючи між проблемами Причорномор'я та своїми інтересами, Форін-офіс посилив ідеї реваншизму в

громадсько-політичній думці чорноморських країн, які полягали у поверненні втрачених територій.

Четвертий розділ «Країни Причорномор'я у зовнішньополітичній програмі Великої Британії в 1920 р.», до якого входять чотири підрозділи, присвячений вивченню боротьби британської дипломатії за реалізацію та збереження досягнень чорноморської політики Великої Британії.

Впродовж 1920 р. одним із головних завдань євразійської політики Лондону було утримання позицій в Причорномор'ї. Незважаючи на зміцнення свого впливу в регіоні Форін-офісу вдалось лише врегулювати чорноморське питання, однак остаточно вирішити його керівники британської дипломатії так і не змогли.

Реальні результати зовнішньої політики Великої Британії в Причорномор'ї, досягнуті в 1920 р., суттєво відрізнялась від тих, якими її хотіли бачити політики і дипломати Лондону. Реваншизм переможених країн, зростання соціального протесту в Європі та Сході, дії виключеної із Версальського порядку радянської Росії та інші фактори суттєво корегували початкові плани уряду Великої Британії.

Ряд угод з країнами Причорномор'я, вироблених британською дипломатією разом з Францією на мирній конференції в Парижі, опинився під питанням. Зокрема, Севрський мирний договір, більшість статей якого були складені на користь Великої Британії, з самого початку став тріщати по швам. Змусивши шляхом окупації Стамбулу і силового тиску, підписати вигідні для себе умови судноплавства в Босфорі та Дарданеллах і виходу до Чорного моря, британський уряд однак виявився неспроможним схилити Туреччину до ратифікації таких прерогатив.

Розгром наприкінці 1920 р. союзників Великої Британії в її близькосхідній політиці – Вірменії і Греції, також став тією обставиною, яка змусила британське керівництво по крайній мірі задуматись про подальшу долю Севра та інших мирних угод. Політика Великої Британії, що базувалась з моменту підписання мирного договору з Туреччиною від 10 серпня 1920 р. на тезі його непорушності до кінця 1920 р. була зведена практично нанівець і потребувала вироблення нового підходу в чорноморському питанні. Запланована Форін-офісом стратегічна система, яка складалась з ряду «бар'єрних» країн на підступах до індійських володінь, опинилась під загрозою і потребувала перегляду.

Для Великої Британії внаслідок важкої післявоєнної економічної ситуації було недопустимим пряме втягнення в тривалий воєнний конфлікт в Причорномор'ї, що неминуче могло призвести до внутрішньополітичної кризи. В самій Великій Британії тривала демобілізація і незабаром її війська мали залишити Кавказ і Туреччину, а флот – Чорне море. До кінця 1920 р. з Причорномор'я були відкликани всі британські військові місії. Безпосередня участь цих місій в опорі радянській Кавказу і Північного Причорномор'я в момент спроб Лондону налагодити відносини з РСФРР, негативно позначилась на правлячій коаліції і зіграла за опозицію. Ряд прорахунків в зовнішній політиці Великої Британії в Причорномор'ї сприяв загостренню партійної боротьби. До кінця 1920 р. все більше зростала популярність лейбористів.

Таким чином, в 1920 р. головний інструмент регіональної чорноморської політики Великої Британії – примус, заснований на тимчасовій перевазі Лондону в Причорномор'ї внаслідок загострення ситуації на Сході та економічної кризи в Європі, виявився малоефективним і потребував заміни. В кінці 1920 р. перед Форін-офісом постало гостре питання пошуку нових підходів до вирішення проблем Причорномор'я та забезпечення імперських інтересів. З цього часу почався новий етап британської політики в Причорномор'ї.

ВИСНОВКИ

Основні результати дисертаційного дослідження викладені у висновках, які зводяться до наступних положень.

Чорноморська політика Великої Британії в 1917-1920 рр. достатньо наочно засвідчує наявність двох етапів. Перший етап включає час з березня 1917 р. по листопад 1918 р. – від Лютневої революції в Росії до завершення Першої світової війни. Другий етап починається з кінця

1918 р. і завершується переформатуванням європейських відносин після Паризької мирної конференції та спадом активності зовнішньої політики Лондону в Причорномор'ї в кінці 1920 р.

У Великій Британії при коаліційному уряді реальна зовнішньополітична влада фактично була під повним контролем прем'єра Д.Ллойд Джорджа і голови Форін-офісу Дж.Керзона. При спільних поглядах на основні завдання чорноморської політики вони розходились в думках з приводу засобів їх реалізації. У зв'язку з цим британська політика досить довго характеризувалась як безконструктивна, що приводило до неузгодженості чорноморської політики, зокрема, щодо радянської Росії.

Інші розбіжності всередині британського кабінету значно менше впливали на політичні рішення. Думка всього кабінету набирала рішучого значення лише при прийнятті найбільш відповідальних рішень, тому різні міністерства мали переважно коригувальний вплив на євразійську політику Лондону. Незважаючи на неодноразову критику дій прем'єра та Форін-офісу опозицією, парламентський контроль над зовнішньою політикою Великої Британії був слабким. Разом з тим, прорахунки коаліційного уряду Д.Ллойд Джорджа в чорноморській регіональній політиці загострювали внутрішньополітичну ситуацію і сприяли зростанню авторитету лейбористської партії. Суспільна ж думка Великої Британії істотно вплинула на зовнішню політику уряду лише в кінці 1920 р. Численні хвилі протесту у Великій Британії, Індії та Єгипті викликані чорноморською політикою Лондону, стали одним із вагомих чинників перегляду ряду складових євразійської політики Великої Британії.

Безпосередній вплив на процес формування регіональної чорноморської політики Великої Британії мала діяльність її військових місій та дипломатичних представництв у Причорномор'ї. На них покладалась значні надії Лондону, проте відсутність чіткого визначення їх статусу та можливостей приводили до такого ж невизначення їх практичної діяльності. Значним успіхом місій була достатньо повна інформативна складова про ситуацію на місцях, яку Форін-офіс використовував як козирі в міжнародних переговорах. Разом з тим, місії виявились неспроможними реально здійснювати політику уряду, як внаслідок розходжень завдань Лондону та регіональних урядів і структур, так і внаслідок слабкості фінансових та військових спроможностей Великої Британії.

Внаслідок революції та громадянської війни в Росії, фактично єдиним конкурентом Великої Британії в Причорномор'ї була Франція. Як і в останні роки Першої світової війни, так і в перші повоєнні роки Велика Британія підтримувала плани Франції, спрямовані на обмеження впливу Німеччини в Східній Європі та створення «санітарного кордону». Разом з тим, британські дипломати намагались зменшити французький вплив на Кавказ та Близький Схід. Такі дії впливали з інтересів Британської імперії, яка прагнула не допустити зміцнення позицій на Сході впливового конкурента.

Напруженими були відносини Великої Британії з Росією. Тимчасовий уряд Росії в результаті революційних подій виявився неспроможним утримувати Східний фронт і чинити тиск на Центральні держави. В 1918 – 1920 рр. Велика Британія надавала підтримку російському збройному антибільшовицькому рухові і обіцяла офіційно визнати уряд генерала А.І.Денікіна. Такі дії на практиці були спрямовані, в першу чергу, на створення із даного руху своєрідного бар'єру проти більшовизму, і вже потім на утворення в Росії дружнього уряду.

Підтримуючи російський збройний антибільшовицький рух, Велика Британія, разом з тим, не поділяла його намірів щодо «єдиної та неділимої Росії». Відновлення Росії в межах 1914 р. йшло всупереч стратегічних планів Форін-офісу – зміцнити підступи до індійських володінь за рахунок ряду економічно та політично залежних від Великої Британії «бар'єрних» країн. Найкращим варіантом державного устрою Росії Лондон вважав її федералізацію. В 1917 – 1918 рр. федералізація була спрямована на існування на Сході Європи сильної Росії на противагу Німеччині. В кінці 1918 – 1920 рр. Форін-офіс прагнув використати федералізацію Росії для створення своєрідного антибільшовицького бар'єру на підступах до Індії з малих залежних від Великої Британії країн. Внаслідок радянської Північного Причорномор'я та Кавказу дані плани були зведені нанівець.

Після розгрому основних сил російського антибільшовицького руху Форін-офіс вбачав своїм завданням, шляхом дипломатичних переговорів з Раднаркомом, не допустити зближення більшовиків з турецьким національним рухом. Радянська матеріальна допомога арміям М.Кемалю змусила Велику Британію переглянути ряд принципів своєї політики.

Не менш напружені відносини, ніж з Росією, зберігались у зовнішній політиці Великої Британії щодо Туреччини. Протягом 1917 – 1918 рр. Форін-офіс намагався підірвати зміцнення німецько-турецького блоку на підступах до індійських володінь. Основним завданням зовнішньої політики Великої Британії в 1918 – 1920 рр. було максимальне роздроблення Османської імперії та перетворення її залишків на кондомініуми. Реалізації цих планів, однак, завадив турецький національний рух, якому Лондон не надавав належного значення.

Пріоритетне місце в зовнішній політиці Великої Британії в Причорномор'ї займала Румунія. Підтримка Бухарестом чорноморської політики Великої Британії стала одним з факторів сприятливого відношення Лондону щодо Бессарабського та Добруджанського питання. Разом з тим, Форін-офіс переслідував ряд завдань в Румунії. Серед них було зміцнення свого економічного впливу в Румунії, насамперед, у сфері видобутку нафти, закріплення положення на румунській частині Дунаю, переорієнтування Бухаресту на британську зовнішню політику та залучення його до Балканської Антанти і «санітарного кордону».

На відміну від Румунії, Велика Британія приділяла значно менше уваги Болгарії. Враховуючи переважаючий вплив Франції на Софію та економічне положення Болгарії, Форін-офіс протягом 1917 – 1920 рр. зосередив свої зусилля на Чорноморських протоках, а Балканський півострів залишив в сфері французького впливу. Відсутність особливого інтересу не означала, що Балкани залишалися поза стратегічними завданнями Лондону, оскільки поблизу знаходилися Близький Схід, Босфор та Дарданелли.

Досить складний характер мали взаємовідносини Великої Британії з республіками Південного Кавказу та УНР. Лондон, з однієї сторони, та національні уряди – з другої, переслідували зовсім різні завдання. Стосовно ж радянських республік, то Форін-офіс намагався уникати офіційних контактів з ними. Виступаючи формально за визнання права націй на самовизначення, кабінет Д.Ллойд Джорджа на практиці, за конкретних умов Причорномор'я, прагнув використати новоутворені державні формування в своїх політичних завданнях, спокушаючи їх перспективою встановлення тісних економічних і політичних відносин у майбутньому.

Незважаючи на зміцнення своєї присутності в Причорномор'ї, Великій Британії не вдалось остаточно вирішити чорноморське питання. Зростання впливу антибританських рухів на Сході, загострення економічного становища та поширення революційної хвилі в Європі змусили Форін-офіс суттєво переглянути основні положення своєї євразійської політики. Чорноморське питання сприяло розмиванню відносин між Лондоном та провідними країнами Європи і США, і тим самим гальмувало процес формування нової моделі міжнародних відносин. Отже, євразійська політика Великої Британії в Причорномор'ї в 1917 – 1920 рр. базувалась на примусі, ґрунтованому на тимчасовій перевазі Лондону в регіоні, і не враховувала інтересів чорноморських країн.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Фахові видання:

1. Демченко О.П. Діяльність військових спеціалістів Великої Британії в Одесі у листопаді-грудні 1918 р. / Олександр Петрович Демченко // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2011. – Вип. 22. – С. 199-211.
2. Демченко О.П. Бессарабське питання у зовнішній політиці Великої Британії у період Паризької мирної конференції 1919 – 1920 рр. / Олександр Петрович Демченко // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса, 2011. – № 22. – С. 66-73.
3. Демченко О.П. Діяльність британського військового контингенту на Кавказі та Сочинський конфлікт (листопад 1918 р. – червень 1919 р.) / Олександр Петрович Демченко //

Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2012. – Вип. 23. – С. 247-265.

4. Демченко О.П. Питання статусу Кримського фронту під час англо-радянських переговорів у квітні – травні 1920 р. / Олександр Петрович Демченко // Гілея. Науковий вісник : зб. наукових праць / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Українська академія наук. – К., 2012. – Вип. 62. – С. 32-38.

5. Демченко О.П. Позиція Великобританії у контексті визнання Францією уряду генерала Петра Врангеля (серпень 1920 р.) / Олександр Петрович Демченко // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2012. – Вип. 5. – С. 288-290.

6. Демченко А.П. Безопасность черноморского судоходства в советско-английских отношениях в сентябре – ноябре 1920 г. / Александр Петрович Демченко // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – М., 2013. – № 5. – С. 122-128.

Публікації, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

7. Демченко О.П. Великобританія та питання контролю Кілійського гирла Дунаю на Паризькій мирній конференції (квітень – жовтень 1920 р.) / Олександр Петрович Демченко // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин : матеріали II міжнародної науково-практичної конференції. – Луганськ, 2011. – С. 124-128.

8. Демченко О.П. Чорноморські протоки в зовнішній політиці Тимчасового уряду Російської Республіки та позиція Великобританії (березень – квітень 1917 р.) / Олександр Петрович Демченко // Одеські читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології Північного Причорномор'я. – Одеса, 2011. – Вип. 3. – С. 276-279.

9. Демченко О.П. Кораблі військово-морського флоту Великобританії у Північному Причорномор'ї (1918-1920 рр.) / Олександр Петрович Демченко // Матеріали IV Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Житомир, 2011. – С. 126-128.

10. Демченко О.П. Ясська нарада 1918 р. і позиція дипломатичних та військових представників Великобританії / Олександр Петрович Демченко // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса, 2012. – № 9. – С. 13-22.

11. Демченко О.П. Діяльність військових спеціалістів Великобританії в Одесі в січні-квітні 1919 р. / Олександр Петрович Демченко // Південь України у вітчизняній історії : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса, 2012. – С. 125-129.

12. Демченко О.П. Введення в бойовий стрій на Чорному морі субмарин РСФРР та англо-радянські протиріччя (вересень-листопад 1920 р.) / Олександр Петрович Демченко // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції. – Житомир, 2012. – С. 260-263.

13. Демченко О.П. Мудреське перемир'я 1918 р. і англо-французькі протиріччя / Олександр Петрович Демченко // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин : матеріали III міжнародної науково-практичної конференції. – Луганськ, 2012. – С. 104-109.

14. Демченко О.П. Велика Британія і Ясська конференція / Олександр Петрович Демченко // Одіссос: Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса, 2012. – Вип. IV. – С. 475-478.

15. Демченко А.П. Роль дипломатических представительств Великобритании в корниловском мятеже / Александр Петрович Демченко // Альманах історичних досліджень. – Одеса, 2012. – Вип. 2. – С. 16-25.

АНОТАЦІЇ

Демченко О.П. Країни Причорномор'я у зовнішній політиці Великої Британії (1917 – 1920 рр.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, 2014.

Дисертаційна робота представляє перше в українській історіографії комплексне дослідження зовнішньої політики Великої Британії в Причорномор'ї в останні роки Першої

світової війни та в перші повоєнні роки. Висвітлюються маловивчені аспекти діяльності британських військових місій та дипломатичних представництв в Північному Причорномор'ї. Визначене місце країн Причорномор'я у системі британської імперської політики.

Проаналізована еволюція суспільних настроїв населення Британської імперії у зв'язку із чорноморською регіональною політикою Великої Британії. З'ясовані основні результати та наслідки зовнішньої політики Великої Британії в Чорноморському регіоні в 1917 – 1920 рр. Розглянуто механізм вирішення міждержавних відносин на периферії Версальської системи.

Ключові слова: Велика Британія, Причорномор'я, зовнішня політика, суспільні настрої, євразійська політика, регіональна чорноморська політика, військові місії, дипломатичні представництва.

Демченко А.П. Страны Причерноморья во внешней политике Великобритании (1917 – 1920 гг.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Одесский национальный университет имени И.И.Мечникова, Одесса, 2014.

В диссертации на основании широкого круга источников и литературы исследуется евразийская политика Великобритании в Черноморском регионе в последние годы Первой мировой войны и первые послевоенные годы. Выяснена роль британских военных миссий и дипломатических представительств в Северном Причерноморье в реализации черноморской и российской политики Лондона. Выявлена взаимосвязь внешней политики Великобритании в Черноморском регионе с ее политическими, военно-стратегическими и экономическими интересами.

Прослежена эволюция общественных настроений населения Британской империи в связи с внешней политикой Великобритании в Причерноморье. Проанализирована взаимосвязь региональной черноморской политики Великобритании и решения национально-территориальных вопросов Причерноморья. Определен процесс формирования черноморской региональной политики Великобритании в 1917 – 1920 гг. Уточнено место стран Причерноморья в системе британского имперского мировоззрения.

Показан механизм решения межгосударственных отношений на периферии Версальской системы. Для принятия решений по черноморскому вопросу проводились достаточно многочисленные консультации и встречи глав государств и министров иностранных дел стран Антанты. Традиционная практика обмена нотами была почти забыта. Межсоюзные конференции ускорили обмен мнениями по проблемам Причерноморья, но долгое время не лишали евроазиатскую политику Великобритании от сильнейшего порока – принятые решения в результате стремительных изменений не успевали за реальной ситуацией на местах. Руководителям британской внешней политики был присущ оптимизм и нежелание предвидеть неприятные последствия. Результатом такой политики было признание де-факто республик Южного Кавказа и Севрский договор.

Исследовано влияние черноморского вопроса на евразийскую политику Великобритании в 1917 – 1920 гг. Несмотря на укрепление своего влияния в Причерноморье, в 1917-1920 гг. кабинету Д.Ллойд Джорджа не удалось окончательно решить черноморский вопрос. Запланированные руководителями внешней политики Великобритании в 1917 – 1920 гг. задачи в Причерноморье на практике так и не были до конца реализованы. Рост влияния национальных антибританских движений, в частности в Турции, обострение социально-экономического положения в Европе, неучет интересов большинства черноморских стран, в первую очередь советской России, распространение революционной волны в Восточной Европе и на Востоке и другие факторы существенно корректировали первоначальные планы Лондона. Запланированная Форин-офисом стратегическая система, состоящая из ряда подконтрольных и зависимых от Великобритании стран от Черного моря до Индии, оказалась под угрозой и нуждалась в пересмотре. Черноморский вопрос существенно способствовал размыванию отношений между Великобританией и ведущими странами Европы и США, и тем самым тормозил процесс

формирования новой модели международных отношений. Евразийская политика Великобритании в Причерноморье в 1917 – 1920 гг. базировалась на принуждении, основанном на временном преимуществе Лондона в Черноморском регионе, и не учитывала интересы черноморских стран.

Ключевые слова: Великобритания, Причерноморье, внешняя политика, общественные настроения, евразийская политика, региональная черноморская политика, военные миссии, дипломатические представительства.

Demchenko O.P. Countries of Black Sea Littoral in the foreign policy of Great Britain (1917 – 1920). – Manuscript.

Dissertation for the Candidate of Historical Sciences degree on speciality 07.00.02 – world history. – Odessa I.I. Mechnikov National University, Odessa, 2014.

Dissertation work represents the first in Ukrainian historiography comprehensive study of foreign policy of Great Britain in Black Sea Littoral in the last years of Ist World War and during the first postwar years. Non-sufficiently studied aspects of Britain Military missions and diplomatic representatives in the Northern Black Sea Coast are developed. The place of Black Sea countries in the system of British Empire policy is determined.

The evolution of public moods of citizens of British Empire in connection with regional policy of the Great Britain on the Black Sea Littoral is analyzed. Also main results and consequences of the foreign policy of Great Britain in the Black Sea region in 1917 – 1920 are defined. The mechanism of solving inter-state relations at the periphery of Versailles System is also examined.

Key words: Great Britain, Black Sea Littoral, foreign policy, public moods, Eurasian policy, regional Black Sea policy, military missions, diplomatic missions.